

Евген Регушевський (Сімферополь)

ТВОРЧА НЕВГАМОВНІСТЬ

Не багато можна назвати мовознавців, які б послідовно утверджували свій напрямок у науці, розвивали свою концепцію витлумачення певних мовних явищ з кожною новою працею. Але серед цих небагатьох нам хотілося б назвати доктора філологічних наук професора Соколовську Ж. П. Нещодавно вийшла її сьома книга досліджень з лексичної семантики. [Соколовська 2000 : 48; Соколовська 2000 : 144; Соколовська 2000 : 184; Соколовська 1999 : 178; Соколовська 2000 : 265; Соколовська 2000 : 112; Соколовська 2000 : 125]. Можна сказати, що всі сім книг Ж.П.Соколовської становлять струнку, логічно побудовану систему поглядів та підходів до аналізу семантичної структури мови на лексичному рівні. Хоча всі книги об'єднані загальною назвою “Исследования по лексической семантике”, але кожна з них має ще і свою окрему назву, яка конкретизує її зміст.

Так, перша книга має підзаголовок “Синоніми” і присвячена висвітленню теоретичних поглядів авторки з проблем синонімії. В її першому виданні під назвою “Лексическая синонимика в современной лингвистике” (Кишинів, 1970 р.) поставлено було два питання: про синоніми як “нравственное” багатство мови (бо в них можна чітко побачити роботу народного духу; мислення людей) і про синоніми як похідну від значення слова. Приймаючи (як вихідне) відоме нині положення В. Звегінцева (із книги „Теоретическая и прикладная лингвистика”) про те, що „синонімія – це в основному семантичне явище, і в силу семантичної природи синонімів їх визначення повинно входити в систему координованих між собою основних семасіологічних категорій і в крайньому разі бути похідним від розуміння значення слова”, Ж. П. Соколовська у цій першій книзі запропонувала вважати основним критерієм синонімічності тотожність смислів у семантичній структурі слів. Всі інші елементи семантичної структури слова (відтінки значення; емоційність та експресивність; лексична та синтаксична сполучуваність) – ознаки загалом нетотожності слів – синонімів. Думку про те, що „критерій синонімічності можна **встановити** лише на рівні структури” (кн. 1, с. 32) переконливо проілюстровано на прикладі аналізу прикметників із значенням узагальненої позитивної оцінки („хороший”) (кн. 1, с. 39-46). Оригінальною є її думка про існування триступеневої ієрархії синонімів (кн. 1, с. 47).

Друга книга із вказаної серії „Семантична структура слова” є також переробленим, удосконаленим варіантом монографії на цю тему, яка була опублікована в 1979 році [Соколовська 1979 :189].

Книга присвячена вивченню значення слова з погляду його внутрішньої структури (інтралексемний рівень), але із врахуванням також таких аспектів, як ступінь мовної абстракції, нормативність, індивідуальне мовлення. Лексичне значення слова авторка розуміє як „сукупну, нероздільну” єдність денотативних, сигніфікативних, структурних та парадигматичних компонентів. Граничною ж одиницею лексико-семантичного рівня мови вважається семема, яка дорівнює лексико-семантичному варіантові слова. Компонентами семантичної структури семеми, як стверджує дослідниця, є: предметно-логічна частина (прирівнюється до смислу слова); граматична характеристика; відтінки значень слів; емоційно-експресивна забарвленість; лексична і семантична сполучуваність. Всі ці ознаки „семеми” розглядає Ж. П. Соколовська у окремій главі „Аналіз смислової структури семем - прикметників” (к. 2, с. 12-61), якою розпочинається перша частина книги. У цій першій частині дослідниця вводить поняття „семантими” як інваріанта смислів (к. 2, с. 61-62). Здається, що для багатьох (і не тільки молодих) дослідників цікавою буде методика інтерпретації окремих теоретичних положень: запровадження лінгвістичних аксіом (таких Ж. П. Соколовська наводить 6 – с. 15, с. 61-88).

Основна увага дослідниці у другій частині другої книги (с. 112-131) присвячена синтагматичному дослідженню прикметників (насамперед – з елементом смислу „оцінка”). І хоча тут менше чисто теоретичних знахідок, але проаналізований фактичний матеріал (виявлено найчастотніші моделі синтаксичної сполучуваності конкретних семем, встановлено відношення між компонентами кожної із проаналізованих моделей) має велике практичне значення, бо дає конкретний, вивірений матеріал для лексикографів, які працюють над укладанням тлумачних, синонімічних, антонімічних і навіть словотвірних словників.

Третя книга Ж. П. Соколовської, яка має підназву „Система лексической семантики. Модель семантических отношений в лексике” вперше була видана дещо під іншою назвою [Соколовська 1990: 183]. Однак, як і попередні книги, вона зазнала в останньому виданні і структурно-стилістичної авторської редакції, і уточнення деяких положень, і оновлення та поповнення фактичного матеріалу. У монографії розмежовуються семантичні та ідеографічні смислові відношення. Так, семантичні відношення встановлюються на основі різних компонентів семантичної структури семем, а ідеографічні – на основі одного компонента. Дослідниця вважає, що каркасом (моделлю) семантичних відношень у лексиці є відношення між семемами, які виникають (існують) на основі компонентів їх смислової структури. Базовими змістовими одиницями моделі

служать семи, т. т. елементи змісту, які передають уявлення людини про реальну дійсність та її знання про реальний світ. Різноманітність зв'язків і відношень між лексичними одиницями Ж. П. Соколовська описує в системі гносеологічних категорій: буття, простору, часу і т. ін. Семантичні ж відношення в лексиці розглядаються (і розуміються) не як непорушна структура, а як жива мережа відношень, в якій немає різких переходів. Необхідно, нарешті, відзначити, що запропоновані дослідницею зразки наповнення моделі семантичних відношень у лексиці варто використовувати в практиці викладання лексикології у вузі.

Як на нашу думку, то чи не найоригінальнішою із усіх семи книг є четверта [Соколовська 1993: 231]. Проблема адекватності відображена у мові (насамперед – у лексиці) об'єктивної картини світу хвилювала ще давньогрецьких філософів (наприклад, суперечки між стоїками та скептиками). Однак тільки з виникненням загального мовознавства (В. Гумбольдт) вона стає також і лінгвістичною проблемою. Правда, такий підхід до розуміння зв'язку між мовою та навколишньою дійсністю тривалий час кваліфікувався як вульгарний. Отже, поява рецензованої книги свідчить про незгасаючий інтерес до названої проблеми.

Слід зазначити, що певною мірою популярна назва книги зовсім не є свідченням популяризаторського розгляду питання. Дослідниця розуміє, що термінологічне значення словосполучення „картина світу” формувалось, уточнювалось і уточнюється й досі. Саме з цього вона і починає книгу, розкриваючи історію, зміст та компоненти значення цього терміна колись і тепер, зв'язок його з поняттями „наукова картина світу”, „загальнонаукова картина світу”, „спеціальна картина світу”, „мовна картина світу”. Вказавши на два аспекти вивчення семантики із застосуванням поняття „мовна картина світу”, Ж. П. Соколовська показала, що розмежування цих двох аспектів (загального і конкретного) не завжди виправдане.

Спинаючись на найцікавіших ідеографічних словниках (Юлія Поллукса, Амара Сина, „Камус”, П. Роже, Х. Касареса, В. Вартбурга та ін.), дослідниця далі розглядає існуючу у мовознавстві думку, згідно з якою для з'ясування співвідношень „картина світу” і „мовна картина світу” доцільніше говорити про „мовну модель світу” (с. 21).

При вивченні проблеми Ж. П. Соколовська торкається всіх рівнів мови, підкреслюючи, що мовна структура хоч і не замкнута, але системна за своєю суттю: і граматичні і лексичні значення не тільки пов'язані між собою, а й взаємодоповнюють, визначають одне одного, творячи (відображаючи) „мовну модель світу”.

Другий розділ праці Ж. П. Соколовської присвячений проблемі відображення „картини світу” в лексико-семантичній системі мови (с.

41-58). Для окреслення параметрів цілісності лексико-семантичної системи відібрано поняття „буття”, „простір”, „час”, „рух”, „окремішність”, „якість”, „кількість”, „відношення”. На основі аналізу системних зв'язків у колі цих понять дослідниця стверджує, що для осмислення цілісності лексико-семантичної системи необхідно прийняти не лише систему категорій пізнання а й розуміти те, що категорії діють в усіх сферах людської діяльності. Це чітко простежується на значеннях слів, коли дефініції значень, які нам здавалися ідентичними, розрізняються сферою буття чи тим або іншим „царством природи”. Отже, підсумовує Ж. П. Соколовська, „цілісність структури лексико-семантичної системи мови... постає перед нами окресленою двома факторами: системою категорій пізнання та сферами буття” (с. 43). На таблицях № 2 (с. 54) і № 3 (с. 61) подано цікаві схеми, які ілюструють проголошені авторкою положення.

Розглянувши загальні концептуальні проблеми, Ж. П. Соколовська у третьому розділі (с. 59-104) звертається до проблеми „картина світу” в семантичній структурі слова. Це питання давно поставлене О. О. Потебнею і не раз розглядалося лінгвістами, психологами та філософами (Л. С. Виготський, О. О. Леонтьєв, Ю. Д. Апресян, М. Корнфорт, А. Р. Лурія, П. В. Чесноков, Г. В. Колшанський, Р. А. Будагов, В. В. Панфілов та ін.), проте глибинному і всебічному аналізу не піддавалося. Це видно як з кола часткових моментів, так і з загального змісту розділу рецензованої книги. Дослідниця, розглядаючи семантичну структуру слова, розмежовує поняття „слово - лексема”, „слово - семема”, „слово - моносема”.

Не лише теоретичне, а й велике практичне значення (конкретним аналізом фактів та рекомендаціями) має розділ „Картина світу” в семантичній структурі тлумачного словника (с. 105-135).

Проблемі відображення „картини світу” в одиницях, що більші від слова, присвячено п'ятий розділ (с. 136-158). Відзначивши, що інваріантність – це узагальнена особливість психічної діяльності людини, Ж. П. Соколовська розглядає інваріантну одиницю із змістового боку мови. Підтвердження деяким положенням своєї концепції вона знаходить у висловлюваннях Е. Бенвеніста, В. Звегінцева та ін. У розділі є також досить оригінальні думки про „рівень семантики та рівень ідіоматики”, про взаємовідношення між змістом термінів „семантика” і „поняття”, „семантика” та „ідіоматика”, „семантема”, „ідіолексема” та ін. Як стверджує Ж. П. Соколовська, ідіолексема – це складне явище, яке обов'язково має „вузол” багатозначних слів, „гніздо” похідних слів, „пучок” акцентологічних, стилістичних, емоційних варіантів, вона, на відміну

від семантики, не має структури, поданої у вигляді ієрархії сем”. „Ідіолексема – це образ, ... загальна ідея про якийсь фрагмент об’єктивної дійсності” (с. 158).

У шостому розділі йдеться про картину світу та модель семантичних відношень у порівняльно-семантичних дослідженнях (с. 159-170). Слід зазначити, що ті аспекти порівняльного дослідження семантики, які започаткував свого часу О. О. Потебня, у сучасному мовознавстві не розроблялись навіть часто зазнавали різкої критики з боку марксистсько-ленінської філософії. Ж. П. Соколовська дає цікаві відомості з історії порівняльного та порівняльно-історичного дослідження семантики, а також на конкретних прикладах з ідеографічного поля „буття” – „простір” розкриває методiku таких досліджень.

Своєрідною є заключна частина книги (с. 171-173). На основі розгляду названих аспектів дослідження семантики слів у плані відображення картини світу Ж. П. Соколовська прагне виявити і сформулювати цілий ряд тих закономірних явищ, які простежуються у семантиці мови. Авторка визначає 6 семантичних аксіом. Наприклад, перша аксіома – це аксіома сем: „Сукупність смислів даної мови становить набір сем – обмежених у змістовому відношенні далі неподільних, інтуїтивно зрозумілих носіям даної мови, ієрархічно впорядкованих згідно з уявленням про організацію елементів об’єктивного світу; семантична класифікація семем є похідною від ієрархії сем” (с. 171). Відповідно формулюються й тлумачаться п’ять інших аксіом: „Аксіома елементів та одиниць”, „Аксіома одиниць змістовного боку мови”, „Аксіома відношень”, „Аксіома структури”, „Аксіома інваріантів та варіантів” або „Аксіома семантем та лексем” та „Аксіома семантичних критеріїв”, або „Аксіома семантики, поняття і парадигми”. Закінчується рецензована книга епілогом (с. 173), в якому авторка ще раз наголошує на необхідності вивчення смислової сторони мови, в якій є все: „...від глибинних філософських узагальнень та строгих логічних побудов до найтонших переливів, переходів, взаємозв’язків, взаємопроникнень” (с. 173).

Можна сказати, що у п’ятій книзі, яка становить собою матеріали до семантичного словника „Картина світу у значеннях слів”, Ж. П. Соколовська вдається до втілення попередніх теоретичних напрацювань у практику побудови семантичних словників: словника прикметників російської мови та російсько-українського словника прикметників (зн. „буття” і „простір”). Наявний тут матеріал безумовно буде використаний у практиці лексикографії та для подальших досліджень лексичної семантики.

Шоста книга – короткий тематичний словник російської мови. Зрозуміло, що авторка зовсім не ставила перед собою завдання

повного охоплення лексичного матеріалу російської мови певної тематичної групи. Але цей словник – це насамперед спроба Ж. П. Соколовської втілити у практику лексикографії теорії членованості словникового складу мови згори аж до самого низу (дифініція Ю. М. Караулова).

І нарешті сьома книга. Вона має підзаголовок: „Методичні вказівки до написання курсових, дипломних робіт, доповідей на спецсемінарах, кандидатських дисертацій з лексичної семантики”. Хоча назва звучить як назва практичного методичного посібника, проте детальне ознайомлення з книгою свідчить про те, що це серйозне дослідження, яке звернене до послідовників і учнів, а також до тих, хто бажав би зв'язати свою наукову долю із вивченням лексичної семантики. Дійсно, книгу можна розглядати як підручник, який відкриває двері початківцям у проблематику, аспекти, можливості і методику наукової лінгвістичної праці в галузі лексичної семантики.

Отже, уже цей короткий огляд циклу праць Ж. П. Соколовської свідчить про те, що її безпосередній вклад у мовознавство – вагомий. Напрямок, який обрала вона, виявився на диво результативним як в теоретичному, так і практичному плані. Запропоновані Ж. П. Соколовською аспекти дослідження лексики принесуть ще багато цікавого у пізнанні глибин лексичної семантики.

Література

1. Соколовська Ж.П. Исследования по лексической семантике. – Ялта: 2000. – Кн. 1. – 48 с.
2. Соколовська Ж.П. Исследования по лексической семантике. – Ялта: 2000. – Кн. 2. – 144 с.
3. Соколовська Ж.П. Исследования по лексической семантике. – Ялта: 2000. – Кн. 3. – 184 с.
4. Соколовська Ж.П. Исследования по лексической семантике. – Ялта: 1999. – Кн. 4. – 178 с.
5. Соколовська Ж.П. Исследования по лексической семантике. – Ялта: 2000. – Кн. 5. – 265 с.
6. Соколовська Ж.П. Исследования по лексической семантике. – Ялта: 2000. – Кн. 6. – 112 с.
7. Соколовська Ж.П. Исследования по лексической семантике. – Ялта: 2000. – Кн. 7. – 125 с.
8. Соколовська Ж.П. Система в лексической семантике. – К., 1979. – 189 с.
9. Соколовська Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К., 1990. – 183 с.